

Антропологічно-есхатологічна парадигма християнських апологетів.

Частина III¹

священник Олександр Хорошко

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2021-9-94>

Питання про те, чим, власне, є людина, яке її призначення, хвилювали людство впродовж усієї його історії. А значить, залежно від засадничої відповіді на це питання набували своїх конкретних обрисів мета й сенс її життя. Упродовж багатьох століть створювалися різні філософські системи, які намагалися дослідити природу людини. Але всі вони за своєю суттю виявлялися хибними. І загалом, це пояснюється тим, що усі ці філософські системи, з огляду на обмеженість і вузькість мислення її представників, не могли розглянути людину в усій її цілості. Лише з відкриттям у всій повноті Божественного Одкровення в Особі Господа Ісуса Христа стало можливим розуміння людини, створеної за Божественним задумом, що має цілком особливе призначення. Для того, щоб зрозуміти процес становлення істинного вчення про людину, потрібно вдатися до творів перших богословів християнського світу – ранньохристиянських апологетів. Вони вели полеміку з язичницькою аудиторією, що наклало відбиток на коло розглянутих ними проблем. Основним завданням апологетів було розкриття основних засад християнства – істини буття Божого, істини безсмертя душі людини і істини Божественного Одкровення, оскільки саме ці положення становлять основу християнської релігії. Апологети формували нову, християнську культуру з її цілком особливою антропологією та есхатологією. Таким чином, будучи в багатьох питаннях першопрохідцями, вони проклали шлях для подальшої християнізації еллінізму і формування цілісної системи християнського богослів'я. У статті простежено специфіку становлення святоотцівського вчення про людину, мету її життя на землі та загробне існування на основі творів ранньохристиянських апологетів II – III ст. Зважаючи на обсяг статті, автор вдався до її умовного поділу на три частини. Ця третя, завершальна частина присвячена розгляду питань щодо воскрес-

¹ Продовження. Початок у № 7 (2019), № 8 (2020).

сіння мертвих та майбутнього Страшного суду, що займають у богослів'ї християнських апологетів суттєве місце.

Ключові слова: Друге Пришестя, тисячолітнє царство, воскресіння, суд, апокатастасіс.

Постановка проблеми. Питання про те, що таке є людина, яке її призначення, – одне з головних питань, які хвилювали людство протягом всієї його історії. Упродовж багатьох століть створювалися різні філософські системи, які намагалися дослідити природу людини. Однак усі вони, через вузькість мислення, не могли розглянути людину вповні і були помилковими. Лише з відкриттям у всій повноті Божественного Одкровення в Особі Господа Ісуса Христа стало можливим розуміння людини як створеної за Божественним задумом, що має цілком особливе призначення.

Для того, щоб зрозуміти процес становлення істинного вчення про людину, потрібно вдатися до творів перших богословів християнського світу – ранньохристиянських апологетів. Безсумнівна заслуга християнських апологетів полягає як в повчанні й утвердженні вірних, так і в тому, що вони представили християнське богослів'я зрозумілим для язичницької інтелігенції. Апологети знали релігійно-філософські потреби сучасного їм освіченого суспільства, що бажало знайти докази в реальності тих положень про Бога, як духовну істоту, моральний закон, безсмертя і відплату в майбутньому житті, які пропонувала панівна релігійна філософія. Саме ці істини із загальної сукупності християнського вчення і розкривають апологети перед язичницьким суспільством у поняттях і формах мислення сучасної їм освіти й культури, доводячи, що в об'явленому вченні дано все те, чого шукає істинна філософія: тільки воно є надійною і корисною філософією, чистою і піднесеною за змістом і божественною за походженням.

Есхатологія християнських апологетів є дуже цікавою в історичному та богословському контексті, оскільки проливає світло на процес зародження та становлення християнського вчення про Друге Пришестя Господа Ісуса Христа, загальне воскресіння мертвих, Страшний суд тощо.

Аналіз досліджень. Автор при написанні цієї статті опирався на дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців (митроп. Макарія (Оксіюка), прот. В. Башкірова, Т. Казакова, К. Скурата, О. Мартинова, О. Проснякова, О. Фокіна та ін.), що присвячували свої труди питанню есхатології у вченні апологетів.

Метою даної статті є аналіз есхатології у творах ранніх апологетів Церкви (II – III ст.). Відповідно до мети були поставлені такі завдання: охарактеризувати вчення апологетів про тисячолітнє царство, загальне воскрес-

сіння мертвих; висвітлити бачення згаданими письменниками питання про майбутній Страшний суд тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Християнське вчення про воскресіння мертвих св. Іполит досить докладно пояснює у своєму трактаті «Слово проти еллінів». Тут він говорить, що душі померлих грішників залишаються в пеклі до часу, коли Бог, воскресивши всіх людей, знову з'єднає їх з колишніми тілами. Якщо тіла, внаслідок первородного гріха, на деякий час і руйнуються, то вони покладаються на землю як би в плавильну піч, щоб знову відновитися. Однак не такими мають воскреснути людські тіла, якими вони були раніше, а чистими й нетлінними. Кожному тілу буде дарована його власна душа. І коли остання сприйме своє тіло, то не засмутиться, а веселиться, тому що вона, будучи сама чистою, станене перебувати і в чистому тілі. Грішні ж душі сприймуть свої тіла, які виявляться невідповідними від страждань і хвороб².

У вченні Тертуліана бачимо, що після Другого Христового Пришестя і перемоги над антихристом не відразу настане Царство Небесне. Йому буде передувати царство праведників на землі. Це земне царство наповниться святими, які воскреснуть не всі відразу, а по порядку, у залежності від своїх заслуг перед Богом. З небес зійде місто Єрусалим, у якому воскреслі святі протягом однієї тисячі років будуть насолоджуватися благами. Земне царювання буде справедливою нагородою праведним, бо Бог винагородить їх у тих же умовах земного існування, у яких вони й постраждали заради Нього. Після закінчення однієї тисячі років відбудеться воскресіння в тілі всього людського роду. Зникнуть усі тілесні вади й каліцтва. Усі члени тіла збережуться для суду, хоча й звільняться від своїх обов'язків, що тісно пов'язані з потребами тимчасового земного життя, яких не буде в житті вічному³. Для Тертуліана тіло має воскреснути з необхідністю, оскільки душа без тіла не може ні діяти, ні понести повноцінного покарання після Страшного Суду. Прообразами же майбутнього воскресіння, на думку Тертуліана, служать: зміна дня після ночі, замирання рослин зимою і відродження їх весною, знищення насіння в землі і постання його в кращих формах⁴.

² *Ипполит Римский, сщмч.* Сохранившийся фрагмент из «Слова против эллинов», или «О всеобщей причине. Против Платона». Пер. с греч. А. Фокина. Патристика: новые переводы, статьи. Под об. ред. М. Журиной. Нижний Новгород: Издательство братства во имя святого князя Александра Невского, 2001. С. 46.

³ *Казаков Т.* Эсхатология Тертуллиана, ее истоки и влияние на учение Западной Церкви. Актуальные проблемы вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна 2011. Вип. 14. С. 11, 13; *Скурат К.* Воспоминания. Труды по Патрологии I – V века. М.: Троицкий собор г. Яхромы, 2006. С. 229.

⁴ *Скрынченко Д.* Догмат о воскресении человеческой плоти. Метопарадигма. Альманах: богословие, философия, естествознание. СПб., 2014. Т. 5. С. 118; *Братухин А.* Синтез

Климент Олександрійський зближує християнське вчення про воскресіння мертвих з вченням стоїків про світ, що періодично згоряє у вогні і знову відроджується⁵. Уявлення Климента про воскресіння тіла висловлено також у латинському фрагменті твору “Нариси на соборні послання”, де стверджується, що в цьому житті ні праведна душа не повертається вдруге в тіло, оскільки вона стає ангельською, ні зла, щоб не отримати внаслідок прийняття плоті знову можливості грішити. У воскресінні ж і та, й інша повертається в тіло⁶. Ймовірно, Климент вважав, що воскреслі тіла праведників матимуть нову, духовну природу; вони будуть безсмертними й нетлінними⁷. Апологет говорить, що статеві відмінності воскреслих тіл зникнуть; нагорода за святе життя обіцяється не чоловікові чи жінці, а людині взагалі⁸. Не поділяючи популярного у ранньохристиянських авторів вчення про тисячолітнє Царство Христа, Климент, однак, використовував символіку тисячолітніх періодів для висловлення власних ідей: за його словами, ангели протягом тисячі років наставляють тих праведників, які мають стати рівними їм; після закінчення цієї тисячі років ангели стають архангелами, а наставленні ними люди – ангелами. Після досягнення всіма досконалості ангельське виховне служіння далі не буде потрібним, усі досконалі душі будуть насолоджуватися вічним спокоєм і богоспогляданням⁹.

У порівнянні з попередніми отцями Оріген намагається всебічно охопити питання майбутнього воскресіння людського тіла, що робить його вчення повністю автентичним. Свое вчення про воскресіння тіла Оріген спрямував проти деяких єретиків, які заперечували воскресіння тіла та приписували спасіння тільки душі. До таких єретиків належали гностики Маркіон, Апеллес, Валентин, Манес. Свідчення про це ми знаходимо у творах святителів Іринія Ліонського, Ієроніма Стридонського, Єпіфанія Кіпрського¹⁰. Усі свідчення Священного Писання про тілесне воскресіння

библейского и античного в трактате Тертуллиана «О воскресении плоти». Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. 2011. Вып. 4 (16). С. 114.

⁵ Климент Александрийский. Строматы. Подгот. Е. В. Афонасин. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2003. Т. 2 (Книги 4 – 5). С. 151.

⁶ Сагарда А. Ипотипосы Климента Александрийского. Христианское чтение. 1913. № 9. С. 1115.

⁷ Климент Александрийский. Педагог. Перевод. с древнегреч., вступит. ст., коммент. А. Ю. Братухина. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2018. Кн. 3.

⁸ Климент Александрийский. Педагог... Кн. 1.

⁹ Смирнов Д., Бирюков Д. Климент Александрийский. Православная энциклопедия. Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2014. Т. XXXV: «Кириопасха - Клаосс». С. 654.

¹⁰ Ириней Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди. Пер. прот. П. Преображенского, Н. И. Сагарды. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. С. 85, 96;

Орігеном сприймалися в переносному значенні. Мова йде не про відновлення всіх матеріальних елементів колишнього тіла, бо таке є неможливим, а про його форму, чи вид (*εἶδος* – ейдос). Цей вид відновлення в майбутньому воскресінні утворює собою “духовне” тіло воскресіння, у якому вже не буде місця для матеріальних елементів, що складають теперішні людські тіла. Безтілесна душа зодягнеться у воскресіння у свій відновлений вид. Таким чином, віра у воскресіння втрачає в орігенізмі те центральне місце, яке вона займає в традиційно-церковному вченні. Для Орігена воскресіння – це не завершальний акт Божественної справи у світі, а лише одна із складових частин загального космічного процесу очищення; завершення цього процесу настане потім, коли ми звільнимся навіть від “духовних тіл”, отриманих у воскресінні, і коли наші душі знову отримають свій чисто духовний характер¹¹. Ця своєрідна думка Орігена не узгоджувалася з церковним вченням, і була засуджена Церквою на П’ятому Вселенському Соборі в 553 р.¹². Також Оріген говорить, що воскреслі тіла будуть відповідати якостям душ; грішники будуть одягнені в темні тіла, святі – у світлі¹³.

У тісному зв’язку із загальним воскресінням мертвих, за вченням ранніх апологетів, знаходиться Майбутній світовий Суд.

Ідея Майбутнього Суду, за свідченням ранніх християнських апологетів, була відома ще язичникам, які запозичили цю ідею у Мойсея та інших старозавітних пророків¹⁴. Останньою обставиною і пояснюється те, чому деякі з них були схильні до того, що Бог може зробити суд над людьми¹⁵, і

Иероним Стридонский, блж. Творения. К.: Типография аренд. Е. Т. Керера, 1880. Ч. 4. С. 338; Епифаний Кипрский, свт. Творения. М.: Типография В. Готье, 1872. Ч. 3. С. 82 – 84.

¹¹ Ориген. О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008. С. 326-327; Михаил (Чуб), архиеп. Св. священномученик Мефодий и его богословие. Богословские труды. М., 1973. № 11. С. 48.

¹² Слово благочестивейшего императора Юстиниана, посланное к Мине, святейшему и блаженнейшему архиепископу благополучного города и патриарху, против нечестиваго Оригена и непотребных его мнень. Деяния Вселенских Соборов изданныя в русском переводе при Императорской Казанской Духовной Академии. СПб.: Воскресение, 2008. Т. 3 – 4: IV Собор (часть Вторая), V, VI, VII Соборы. С. 536 – 537; Hefele C. A history of the Councils of the Church, from the original documents. Translated from the German, with the Author's approbation, and Edited by William R. Clark. Edinburg: T. & T. Clark, 38 George Street, 1895. Vol 4: A.d. 451 to A.d. 680. P. 225 – 228.

¹³ Ориген. О началах... С. 220.

¹⁴ Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. С. 76.

¹⁵ Там само. С. 76 – 78.

взагалі часто узгоджувалися у своїх роздумах про Бога і суд зі свідченнями пророків¹⁶.

Християнські апологети, розмірковуючи у своїх творіннях про Майбутній Суд над людьми, не дають точного визначення часу його настання. Безсумнівно, що судний день¹⁷, або великий день суду¹⁸, за їх вченням, знаходиться в прямій залежності від часу і тривалості Другого Пришестя Христа. Само собою зрозуміло, якщо з Другим Пришестям Христа відкриється на землі тисячолітнє царство, то світовий Суд відбудеться тільки після його закінчення¹⁹. Татіан, торкаючись питання про час Майбутнього Суду, говорить, що він наступить після загибелі всіх²⁰ або після руйнування цього світу²¹.

Визначаючи суб'єкт світового суду, апологети одноголосно визнають, що Загальний Суд буде справою Самого Бога, Який, на їхню думку, є, з одного боку, Творцем і Отцем, а з іншого, – Суддею і Воздаятелем усіх людей²². Він, утім, звершить світовий Суд не особисто, а через Ісуса Христа²³. Тому, Суддею світового суду буде також і Христос²⁴.

Торкаючись питання щодо об'єкта світового суду, апологети вважають, що останньому будуть підлягати всі люди. На їхню думку, Христос зробить суд над усім людським родом²⁵. Він буде Суддею всіх людей²⁶, тобто всіх живих і померлих²⁷. Тільки новонароджені діти, на думку Афінагора, як ті, що не вчинили нічого ні поганого, ні доброго, будуть вільними від Майбутнього Суду²⁸. Зрозуміло, що цей Суд буде загальним, тому що на нього з'являться всі люди, які коли-небудь жили на світі, за винятком новонароджених немовлят. Крім цього, майбутній світовий суд ми повинні вважати загальним ще й тому, що на нього, на думку апологетів, з'являться люди в гармонійному єднанні своїх обох складових частин, тобто з душею і тілом²⁹, і будуть судитися за всі справи³⁰ й думки³¹, які мали місце в їхньому земному житті³².

¹⁶ Там само. С. 462.

¹⁷ Там само. С. 156.

¹⁸ Там само. С. 252.

¹⁹ Там само. С. 213.

²⁰ Там само. С. 300.

²¹ Там само. С. 306.

²² Там само. С. 300.

²³ Там само. С. 182.

²⁴ Там само. С. 168.

²⁵ Там само. С. 83.

²⁶ Там само. С. 154.

²⁷ Там само. С. 252 – 253.

²⁸ Там само. С. 428.

²⁹ Там само. С. 433 – 434.

³⁰ Там само. С. 434.

³¹ Там само. С. 407.

³² Там само. С. 382.

Майбутній світовий Суд апологети уявляють собі не інакше, як тільки справедливим. І це тому, що на ньому кожна людина, відповідно до своїх заслуг, отримає нагороду або покарання³³, при цьому як для душі, так і для тіла³⁴. За словами святого Іустина Мученика, покарання на тому світі будуть призначені грішникам Христом, і вони будуть поширювати свою дію на їхні душі й тіла і триватимуть вічно³⁵. Торкаючись питання про сутність майбутніх покарань, апологети одноголосно вирішують його в тому значенні, що грішники на тому світі будуть перебувати у вогні. Іустин, вважаючи сутність загробних покарань грішників у зазначеному сенсі, часто говорить у своїх творах щодо вічного вогняного засудження³⁶, вічної муки у вогні³⁷, вогняного покарання нечестивих³⁸, вічного вогню³⁹, незгасимого вогню⁴⁰, про те, що Бог віддасть грішників вічному покаранню вогнем⁴¹ або на осуд незгасним вогнем⁴² і т. п. Татіан пише, що невірні будуть віддані на пожирання вічному вогню⁴³, а Афінагор зауважує, що нас, якщо ми захопимось гріхом, спіткає гірше порівняно із теперішнім життя у вогненних муках⁴⁴. Св. Феофіл Антіохійський приводить слова Сивілі, за змістом яких невірних спіткає полум'я палючого вогню, у якому вони перебуватимуть вічно⁴⁵.

Об'єднуючи ці судження раннях християнських, апологетів, можна погодитися з одним західним дослідником, що всі вони, крім Татіана, вчили, що пекельні муки грішників почнуться безпосередньо після їхньої тілесної смерті, хоча своє остаточне утвердження і завершення вони отримають тільки після Загального Суду⁴⁶. Не визначаючи чітко часу, коли починаються пекельні покарання грішників на тому світі, апологети, однак, виразно висловлюються на користь тієї думки, що ці покарання продовжаться в безкінечній вічності⁴⁷.

³³ Там само. С. 51.

³⁴ Там само. С. 434.

³⁵ Там само. С. 49.

³⁶ Там само. С. 51.

³⁷ Там само. С. 77.

³⁸ Там само. С. 87.

³⁹ Там само. С. 57.

⁴⁰ Там само. С. 267.

⁴¹ Там само. С. 252.

⁴² Там само. С. 256.

⁴³ Там само. С. 310 – 311.

⁴⁴ Там само. С. 406.

⁴⁵ Там само. С. 489.

⁴⁶ Atzberger L. Geschichte der christlichen eschatology innerhalb der vornicänischen Zeit. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1896. P. 146.

⁴⁷ Апологети... С. 267.

З уявленням про Загальний Суд, як справедливу відплату, апологетам відкривалося його велике моральне значення. І справді, якщо колись буде звершений Богом суд над усім людським родом і кожна людина під час нього одержить справедливу відплату, то безсумнівно, що доброчесність і порок – не порожні слова⁴⁸. Природно, що люди, які визнають разом з майбутнім воскресінням Загальний Суд і справедливу відплату, на думку автора “Умовляння до еллінів”, будуть прагнути до сповідання істини⁴⁹, оскільки тільки ті, що заперечують Майбутній Суд можуть віддаватися поганим вчинкам⁵⁰.

Св. Іриней відмовляється від вирішення питання про початок Загального Суду. Певне знання дня і часу суду Христу надав Бог Отець⁵¹. Свій майбутній Суд Бог Отець, на думку св. Іриней, здійснить не Сам особисто, а через Ісуса Христа, Який зійде з небес в силі Отця і звершить над усіма людьми Суд⁵². Визначаючи об’єкт світового Суду, св. Іриней вважав, що йому буде підлягати весь людський рід, який дасть відповідь за всі свої вчинки. Праведникам Він дарує нетління і вічний спокій, а грішників пошле в п’їтму⁵³. Так як земне царство Христове буде мати тимчасовий характер, то, природно, виникає питання щодо кінцевої участі світу. *«Як зруйнувався Єрусалим, так, – говорить святий, – має знищитися і образ всього світу»*⁵⁴. Однак, на його думку, зникнення неба і землі, згідно зі свідченнями Священного Писання (Пс. 101: 26 - 28; Іс. 51: 6; 1 Кор. 7: 31), потрібно розуміти в сенсі зміни їхньої нинішньої форми. Таким чином, коли знищиться зовнішня форма цього світу, наступить нове небо і нова земля (Іс. 65: 17; Одкр. 21: 1), у яких буде перебувати оновлена людина, що по-новому завжди розмовлятиме з Богом. Цей порядок речей, за свідченням пророка Ісаї (66: 22), буде тривати без кінця⁵⁵.

Оскільки метою Другого Пришестя Сина Божого на землю є світовий Суд, то у зв’язку з цим св. Іполит називає Христа Суддею всіх небесних, земних і пекельних⁵⁶. Святий Іполит Римський зауважує, що всі, як праведники, так і грішники, будуть приведені на Суд, який звершить Бог Слово, так як Йому Отець *«віддав весь суд»* (Ін. 5: 22). Небесний Суддя Суддів після воскресіння достойним дарує вічне Царство, а для нечестивих запа-

⁴⁸ Там само. С. 106.

⁴⁹ Там само. С. 76.

⁵⁰ Там само. С. 409 – 410.

⁵¹ Іриней Лионский. Против ересей... С. 197.

⁵² Там само. С. 228.

⁵³ Там само. С. 335.

⁵⁴ Там само. С. 329.

⁵⁵ Там само. С. 535.

⁵⁶ Ипполит Римский, *сщмч.* О Христе и антихристе. СПб.: Библиополис, 2008. С. 225.

лить вічний, негасимий вогонь⁵⁷. У своєму «Тлумаченні на книгу пророка Даниїла» св. Іполит ставить запитання, що саме буде після воскресіння, і тут же поспішає зауважити, що *«це побачать тільки достойні»*⁵⁸, але вже в слові «Проти еллінів» він досить детально змальовує стан грішників і праведників в іншому світі. Перших там чекає негасимий, нескінченний вогонь і вогнений черв, який сам ніколи не вмирає і не руйнує людського тіла, хоча й заподіює йому невимовні страждання. Що ж стосується праведників, то вони в майбутньому світі будуть насолоджуватися Небесним Царством, у якому немає ні сну, ні скорботи, ні псування, ні турботи, ні ночі, ні дня, ні сонця, ні місяця. Там не будуть народжуватися звірі, а також не буде збільшуватися число людей, але назавжди залишиться одне і те ж число праведників разом з ангелами і духами⁵⁹. Таким чином, перехід з нинішнього світу в інший, на думку св. Іполита, передбачає не тільки релігійно-моральну, а й космічно-фізичну зміну. Ця остання, на думку святителя, відбудеться через спалення. Про те, яким чином весь світ буде знищений вогнем, він обіцяє говорити у своєму творі «Про Христа й Антихриста»⁶⁰. Проте, трактування св. Іполита з цього питання, не відрізняється чіткістю і визначеністю та носить лише випадковий характер.

Говорячи про Страшний Христовий Суд, Тертуліан визнавав його настання одразу ж після загального воскресіння. На думку апологета, цей Суд буде остаточним, вічним, повним і досконалим, тобто відповідатиме Божественному довготерпінню. Праведники, які за життя шанували Бога, будуть вічно перебувати перед Його Лицем, а грішники разом з дияволом будуть віддані в пекельний вогонь. У пеклі грішники не тільки будуть відкинуті Христом, а й зазнають другої смерті – вічних вогняних мук і вічного засудження. Згідно з Тертуліаном, палючий в пеклі вічний вогонь матиме від Бога властивість негасимого. На відміну від грішників праведники в нагороду за земні подвиги будуть перенесені в Царство Небесне і удостояться вічного життя, яке буде однаковою нагородою для всіх. Ті, хто на землі мужньо вів боротьбу проти зла, удостоятся великих нагород і займуть різні небесні обителі відповідно до своїх заслуг. Хоча всі праведники прославляться як зорі на небі, вони будуть відрізнятися один від одного славою і гідністю. Нарешті, у якості кінцевого стану людини, який їй дарує Бог, Тертуліан передбачає не тільки рівність з ангелами, а й обоження. Поряд з вічним спогляданням Бога, праведники будуть споглядати муки грішників у

⁵⁷ Там само. С. 197.

⁵⁸ Там само. С. 198.

⁵⁹ Іпполит Римський, *сщмч.* Сохранившийся фрагмент из «Слова против эллинов» ... С. 48.

⁶⁰ Іпполит Римський, *сщмч.* О Христе и антихристе... С. 213.

пекельному вогні, однак це не тільки не порушить їх блаженства, а, на думку Тертуліана, навіть буде їх звеселяти⁶¹.

Що ж до Климента Олександрійського, то він говорить, що метою Другого Пришестя Христа буде Загальний Суд. Єдиним нашим Суддею буде Христос, оскільки Він Один не вчинив гріха⁶². Підсумком Загального Суду буде те, що ангели візьмуть грішників, які істинно покалися, у небесні обителі; Христос їх приведе в лоно Отця, у вічне життя⁶³. Небо для праведників, у залежності від їхніх заслуг, матиме три місця проживання, відповідно до вказівки на кількість плодів, принесених насінням, що впало в землю – тридцять, шістдесят, сто (Мф. 13: 8)⁶⁴.

Цікавим і не до кінця вирішеним є питання про апокатастасис у Климента Олександрійського. Перш ніж перейти до безпосереднього викладу зазначеного питання, варто вказати на значення слова “апокатастасис”. Отже, апокатастасис (з грец. *Ἀποκατάστασις* – відновлення, повернення, завершення) у християнському розумінні означає вчення про те, що всі розумні творіння, які відпали від Бога і звернулися до зла, у кінці часу будуть очищені вогнем і, переживши тимчасові муки, знову будуть відновлені в первозданий стан. Цьому відновленню піддається все творіння Боже, не виключаючи злих духів і диявола. Однак, аналізуючи твори Климента, ми можемо побачити, що там відсутні як безперечні свідчення про нескінченність пекельних мук, так і прямі твердження про їхній кінець. Слідуючи за книгами Нового Завіту, Климент говорить про «вічне покарання вогнем», яке уготоване дияволу і злим духам⁶⁵. Правда, невідомо, чи вважав він це покарання нескінченним в абсолютному значенні. У своїх «Строматах» Климент неодноразово вживав в есхатологічному контексті термін апокатастасис⁶⁶, який згодом використовувався в патристичній літературі для позначення відновлення творіння в

⁶¹ Фокин А. Латинская патрология. М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2005. Т. I: Период первый. Доникийская латинская патрология (150 – 325 гг.). С. 156 – 157; Казаков Т. Эсхатология Тертуллиана, ее истоки и влияние на учение Западной Церкви. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна 2011. Вип. 14. С. 13.

⁶² Климент Александрийский. Педагог... Кн. 1; 2.4.

⁶³ Климент Александрийский. Увещание к язычникам. Кто из богатых спасется. Пер. с древнегреч., вступ. ст., коммент. и указатель А. Ю. Братухина. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2006. С. 275.

⁶⁴ Климент Александрийский. Строматы. Т. 3... С. 63; Макарий (Оксиюк), митр. Эсхатология св. Григория Нисского: Историко-догматическое исследование. К.: Типография Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. С. 118 – 119.

⁶⁵ Климент Александрийский. Увещание к язычникам... С. 114.

⁶⁶ Климент Александрийский. Строматы. Т. 2... С. 282, 330, 131, 433; Климент Александрийский. Строматы. Т. 3... С. 44, 229 та ін.

початковий благий стан і загального спасіння. Однак Климент надавав цьому терміну інше значення і не вживав його стосовно злих духів або переможених душ. Навпаки, як видно з інших творів, у апокатастасісі перебувають «протоктісти», тобто духовні сили, що ніколи не були упалими і не можуть впасти⁶⁷. Таким чином, апокатастасіс для Климента – це не відновлення ангелів або душ до свого попереднього стану, а перебування духовних істот біля Господа, «споглядання вічного»⁶⁸ і стану усиновлення Отця через Сина⁶⁹.

Інший представник Олександрійської школи богослів'я і учень Климента Оріген у вченні про Страшний Суд та подальшу долю всього творіння відрізняється особливою оригінальністю, що змушує нас зупинитися на цьому питанні глибше.

Оріген, як і його попередники, вважав, що в кінці цього світу буде Загальний Христовий Суд. Усі люди, які помруть від початку світу і до його кінця, зберігаються на останній день Суду. Однак не тільки люди будуть судимі Христом, але й все творіння, згідно з апостолом Павлом (Рим. 2: 16). Разом з Христом братимуть участь у суді й ті, хто п'є ту чашу, яку випив Він до кінця. При Загальному Суді будуть присутні й ангели Божі⁷⁰.

Центральним пунктом есхатології Орігена є його вчення про апокатастасіс. До цієї проблеми апологет підходив дуже обережно і прекрасно розумів, що все, що пов'язане з кінцем світу, покрите таємницею. Він не наполягає на правильності свого розуміння і часто висловлює його словами «на мою думку», «я думаю»⁷¹, а в деяких місцях і сам просить читача дослідити те, чи інше питання⁷².

Розглянемо, яким було вчення Орігена Олександрійського про участь праведників та грішників, про припинення пекельних мук та повернення всіх у початковий стан.

Після закінчення життя душі в тілі у тієї, що проводила його в покайній, з тлінного тіла розвивається тіло тонке, з яким вона і відходить у нижній рай, що знаходиться на землі; звідси після очищення внутрішнім судом від усякої тілесності вона поступово сходить до Господа, у вищий небесний рай. Злі ж, обтяжені тілесністю, падають у пекло, де зазнають муки вогнем⁷³. Цей вогонь

⁶⁷ Смирнов Д., Бирюков Д. Климент Александрийский ... С. 654.

⁶⁸ Климент Александрийский. Строматы. Т. 3... С. 229.

⁶⁹ Климент Александрийский. Строматы. Т. 3... С. 44; Климент Александрийский. Строматы. Т. 1... С. 330.

⁷⁰ Макарий (Оксиук), митр. Эсхатология св. Григория Нисского... С. 181.

⁷¹ Ориген. О началах ... С. 217, 131, 325.

⁷² Там само. С. 130.

⁷³ Стуков Ф. Происхождение в Церкви Христианской мнений, противоречащих православно-христианскому учению о вечности мучений, их сущность и влияние на раскрытие этого

відрізняється від звичайного вогню, має духовний характер і не є чуттєвим. Він служить засобом лікування морально-зіпсованої природи грішників. У кожного грішника є свій власний вогонь. Енергією, чи їжею для цього вогню служать гріхи, які апостол Павло називає деревом, травою і соломою (див. 1 Кор. 3: 12)⁷⁴. Далі Оріген говорить, що покарання грішників буде тривати лише до тих пір, поки не настане очищення, тобто матиме тимчасовий характер. За допомогою цих мук, обмежених у часі і призначених Богом для блага тих, кого Він ними карає, злі люди або духи поступово звільняються від зла і одночасно від мук та переходять у вищі сфери, а потім, після повної відмови від тілесності, повертаються в первинний стан і з'єднуються з Богом. Одночасно з вченням про тимчасовий характер пекельних мук у тлумаченнях і особливо в гоміліях Орігена можна знайти багато місць, у яких він погрожує грішникам вічними карами і муками. Виникає певна суперечність, однак вона тільки видима. Її легко вирішити, якщо згадати, що сам олександрійський вчитель вчення про вічність мук пояснював суголосно педагогічними цілями, і тому в цих же цілях і погрожує вічними муками, бо прекрасно знає, що саме такими погрозами найпростіше утримати людей від гріха⁷⁵.

Процес повного відновлення упавших духів у їхньому первісному стані чистоти і святості є надзвичайно довгим, і може пройти багато світів у послідовному порядку, перш ніж він настане⁷⁶. Після повернення в первісний стан душі, оскільки залишаються свободними, знову можуть впасти в гріх і тим же шляхом очиститися від гріха. Для цього в Орігена й існує безперервний ряд чуттєвих світів, необхідних для вільного повернення свободнорозумних творін у первісний стан чистоти. Долаючи свою недосконалість і вмираючи для нашого світу, вони сходять від нижчих світів до вищих. Така зміна не може тривати вічно, і одного разу має наступити цілісне і остаточне повернення духів у первозданний стан чистоти і блаженства. Пройде дуже багато часу, поки, нарешті, усі будуть спасенні і повернуться в первозданний стан, навіть диявол і його ангели. Хоча про участь диявола Оріген не говорить ні в бесідах, ні в інших своїх творах, однак слова, у яких він змальовує повне відновлення всього творіння в первісний блаженний стан, що має статися в кінці всіх часів, дають зрозуміти, що, на думку апологета, і злі й упалі духи не будуть виключені з числа тих, що спасуться і, покавшись і

учення. Казань: Типография Университета, 1893. С. 21.

⁷⁴ Оріген. О началах... С. 216.

⁷⁵ Макарий (Оксиук), митр. Эсхатология св. Григория Нисского... С. 153; Башикиров В., прот. Учение об апокатастасисе до его осуждения на Вселенских Соборах. Богословские труды. М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2003. № 38. С. 251.

⁷⁶ Оріген. О началах... С. 328.

змінившись, увійдуть у стадо Христове для заповнення тієї радості, яка має бути в Царстві Небесному⁷⁷.

Ще одним аргументом теорії загального спасіння в Орігена є те, що тільки добро існує у власному розумінні, зло є лише відсутністю або применшення добра і як таке несе в собі початок саморозкладу і самознищення. Звідси випливає, що добро колись досягне повного торжества над злом і охопить собою все, що існує, так що злу ніде і ні в чому не залишиться місця. Наступну причину кінця мук Оріген вбачає у викупному подвигу Ісуса Христа. Син Божий прийшов на землю для того, щоб спасти всіх розумно свобідних істот. Царство Христове буде неповним, якщо значна частина цих істот буде перебувати поза ним. Вказуючи на слова Ісуса Христа про те, що Він не буде пити вина в Царстві Божому до тих пір, поки не буде пити його разом з нами (Мф. 26: 29), Оріген пояснює їх тим, що Син Божий не може радіти тому, що ми знаходимося в гріху. Він знову буде пити вино тоді, коли Йому всі підкоряться й спасуться і коли, таким чином, зруйнується саме царство смерті й гріха. Оріген цілком погоджується з тією думкою, що у свобідній волі розумних істот закладена сильна перешкода на шляху до Царства Божого. Але разом з тим він висловлює переконання, що спасительна сила Христових заслуг настільки велика, що її цілком достатньо для спасіння не тільки теперішнього і майбутнього, але всіх минулих і майбутніх віків. І коли здійсниться це підкорення Христу всіх Його ворогів, *«тоді і Сам Син підкориться Тому, Хто впокорив Йому все, щоб Бог був у всьому все»* (1 Кор. 15: 28)⁷⁸.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що антропологічно-есхатологічна проблематика у вченні християнських апологетів ще не має характеру цілком чіткої системи. Вони торкалися цієї проблеми в основному з апологетичними і полемічними цілями. Тому апологети приділяють увагу тим положенням, які піддаються сумнівам або заперечуються з боку гностиків, язичників та ін. У них ще неможливо простежити цілу ґрунтовну побудову поглядів. І тільки отці наступних століть надали цьому вченню забарвлення науково-обробленої богословської системи.

⁷⁷ Певницкий В. Ориген и его про поведи. Труды КДА, 1880. № 4. С. 545 – 546.

⁷⁸ Мартынов О., Просняков О. Ересь апокатастасиса: От истоков до современности. Рязанский Богословский Вестник, 2013. № 2 (8). С. 25.

Список джерел і літератури:

1. Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі українською мовою / під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. 590, [2] с.
2. Atzberger L. Geschichte der christlichen eschatology innerhalb der vornicänischen Zeit. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1896. [XII], 646 p.
3. Башикиров В., прот. Учение об апокатастасисе до его осуждения на Вселенских Соборах. Богословские труды. М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2003. № 38. С. 248 – 260.
4. Братухин А. Синтез библейского и античного в трактате Тертуллиана «О воскресении плоти». Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. 2011. Вып. 4 (16). С. 112 – 121.
5. Hefele C. A history of the Councils of the Church, from the original documents. Translated from the German, with the Author's approbation, and Edited by William R. Clark. Edinburg: T. & T. Clark, 38 George Street, 1895. Vol 4: A.d. 451 to A.d. 680. 498 p.
6. Епифаний Кипрський, свт. Творения. М.: Типография В. Готье, 1872. Ч. 3. [2], 301, II с.
7. Иероним Стридонский, блж. Творения. К.: Типография аренд. Е. Т. Керера, 1880. Ч. 4. 408 с.
8. Ипполит Римский, сщмч. О Христе и антихристе. СПб.: Библиополис, 2008. 400 с.
9. Ипполит Римский, сщмч. Сохранившийся фрагмент из «Слова против эллинов», или «О всеобщей причине. Против Платона». Пер. с греч. А. Фокина. Патристика: новые переводы, статьи. Нижний Новгород: Издательство братства во имя святого князя Александра Невского, 2001. С. 40 - 48.
10. Ириней Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди. Пер. прот. П. Преображенского, Н. И. Сагарды. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. 672 с.
11. Казаков Т. Эсхатология Тертуллиана, ее истоки и влияние на учение Западной Церкви. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна 2011. Вип. 14. С. 8 – 16.
12. Климент Александрийский. Педагог. Перевод. с древнегреч., вступит. ст., коммент. А. Ю. Братухина. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2018. 352 с.
13. Климент Александрийский. Строматы. Подгот. Е. В. Афонасин. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2003. Т. 1 (Книги 1 – 3). 544 с.
14. Климент Александрийский. Строматы. Подгот. Е. В. Афонасин. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2003. Т. 2 (Книги 4 – 5). 336 с.
15. Климент Александрийский. Строматы. Подгот. Е. В. Афонасин. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2003. Т. 3 (Книги 6 – 7). 368 с.
16. Климент Александрийский. Увещевание к язычникам. Кто из богатых спасется. Пер. с древнегреч., вступ. ст., коммент. и указатель А. Ю. Братухина. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2006. 288 с.

17. Макарий (Оксиук), митр. Эсхатология св. Григория Нисского: Историко-догматическое исследование. К.: Типография Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. [XX], 666, [8] с.
18. Мартынов О., Просняков О. Ересь апокатастасиса: От истоков до современности. Рязанский Богословский Вестник, 2013. № 2 (8). С. 18 – 50.
19. Михаил (Чуб), архиеп. Св. священномученик Мефодий и его богословие. Богословские труды. М., 1973. № 11. С. 5 – 54.
20. Ориген. О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008. 792 с.
21. Певницкий В. Ориген и его про поведи. Труды КДА, 1880. № 4. С. 523 – 563.
22. Сагарда А. Ипотипосы Климента Александрийского. Христианское чтение. 1913. № 9. С. 1105 – 1127.
23. Скрынченко Д. Догмат о воскресении человеческой плоти. Метопарадигма. Альманах: богословие, философия, естествознание. СПб., 2014. Т. 5. С. 110 – 127.
24. Скурат К. Воспоминания. Труды по Патрологии I – V века. М.: Троицкий собор г. Яхрома, 2006. 568 с.
25. Слово благочестивейшего императора Юстиниана, посланное к Мине, святейшему и блаженнейшему архиепископу благополучного города и патриарху, против нечестиваго Оригена и непотребных его мненй. Деяния Вселенских Соборов изданныя в русском переводе при Императорской Казанской Духовной Академии. СПб.: Воскресение, 2008. Т. 3 – 4: IV Собор (часть Вторая), V, VI, VII Соборы. С. 514 – 537.
26. Смирнов Д., Бирюков Д. Климент Александрийский. Православная энциклопедия. Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2014. Т. XXXV: «Кириопасха – Клосс». С. 562 – 663.
27. Стуков Ф. Происхождение в Церкви Христианской мнений, противоречащих православно-христианскому учению о вечности мучений, их сущность и влияние на раскрытие этого учения. Казань: Типография Университета, 1893. 160, [II] с.
28. Фокин А. Латинская патрология. М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2005. Т. I: Период первый. Доникийская латинская патрология (150-325 гг.). 368 с.

References:

1. Apolohety: zbirka pysan drevnikh khrystyian apolohetiv u pereklyadi ukrainskoii movoiu. (2010). [Apologists: a collection of writings of ancient Christians apologists translated into Ukrainian]. Pid red. Sviatiishoho Patriarkha Kyivskoho i vsiiei Rusy-Ukrainy Filareta; [per. ta peredm. do knyh prot. Kostiantyna Lozinskoho, Andriia Khromiaka ta Kostiantyna Moskaliuka; avtor vstup. st. Oleksandr Myronchuk]. K.: Vydavnychiy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu [in Ukrainian].
2. Atzberger L. (1896). Geschichte der christlichen eschatology innerhalb der vornicänischen Zeit. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung [in German].

3. *Bashkyrov V., prot.* (2003). Uchenye ob apokatastazyse do eho osuzhdeniya na Vselsenskykh Soborakh [The doctrine of apocatastasis before its condemnation at the Ecumenical Councils]. Bohoslovskye trudy. M.: Yzdatelskyi Sovet Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy. № 38 [in Russian].
4. *Bratukhyn A.* (2011). Syntez bybleiskoho y antychnoho v traktate Tertullyana «O voskresenyy ploty» [Synthesis of the Biblical and the Antique in Tertullian's treatise «On the Resurrection of the Flesh»]. Vestnyk Permskoho unyversyteta. Rossyiskaia y zarubezhnaia fylolohyia. Vyp. 4 (16) [in Russian].
5. *Hefele S.* (1895). A history of the Councils of the Church, from the original documents. Translated from the German, with the Authors approbation, and Edited by William R. Clark. Edinburg: T. & T. Clark, 38 George Street. Vol 4: A.d. 451 to A.d. 680 [in English].
6. *Epyfanyi Kyprskiy, svt.* (1872). Tvorenyia [Creations]. M.: Typohrafiya V. Hote. Ch. 3. [2] [in Russian].
7. *Yeronym Strydonskyi, blzh.* (1880). Tvorenyia [Creations]. K.: Typohrafiya arend. E. T. Kerera. Ch. 4. [in Russian].
8. *Yppolyt Rymskyi, sshchmch.* (2008). O Khryste y antykhryste [About Christ and Antichrist]. SPb.: Byblyopolys [in Russian].
9. *Yppolyt Rymskyi, sshchmch.* (2001). Sokhranyvshyisia frahment yz «Slova protyv ellynov», yly «O vseobshchei prychnye. Protiv Platona» [The extant fragment from the «Word against the Hellenes», or «On the general reason. Against Plato»]. Per. s hrech. A. Fokyna. Patrystyka: novye perevody, staty. Nyzhnyi Novhorod: Yzdatelstvo bratstva vo ymia sviatoho kniazia Aleksandra Nevskoho [in Russian].
10. *Yrynei Lyonskyi.* (2008). Protiv eresei. Dokazatelstvo apostolskoi propovedy [Against heresies. Proof of the apostolic preaching]. Per. prot. P. Preobrazhenskoho, N. Y. Sahardy. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Abyshko» [in Russian].
11. *Kazakov T.* (2011). Eskhatolohyia Tertullyana, ee ystoky y vlyianye na uchenye Zapadnoi Tserkvy [Eschatology of Tertullian, its origins and influence on the teaching of the Western Church]. Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina. Vyp. 14 [in Russian].
12. *Klyment Aleksandryiskiy.* (2018). Pedahoh [Teacher]. Perevod. s drevnehrech., vstupy. st., komment. A. Yu. Bratukhyna. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Abyshko» [in Russian].
13. *Klyment Aleksandryiskiy.* (2003). Stromaty [Stromaty]. Podhot. E. V. Afonasy. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Abyshko». T. 1 (Knyhy 1 - 3) [in Russian].
14. *Klyment Aleksandryiskiy.* (2003). Stromaty [Stromaty]. Podhot. E. V. Afonasy. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Abyshko». T. 2 (Knyhy 4 - 5) [in Russian].
15. *Klyment Aleksandryiskiy.* (2003). Stromaty [Stromaty]. Podhot. E. V. Afonasy. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Abyshko». T. 3 (Knyhy 6 - 7) [in Russian].
16. *Klyment Aleksandryiskiy.* (2006). Uveshchevanye k yazychnykam. Kto yz bohatelykh spasetsia [Exhortation to the Gentiles. Which of the rich will be saved]. Per. s drevnehrech., vstup. st., komment. y ukazatel A. Yu. Bratukhyna. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Abyshko» [in Russian].

17. Makaryi (Oksyiuk), mytr. (1914). Eskhatolohyia sv. Hryhoryia Nysskoho: Ystoryko-dohmatycheskoe yssledovanye [Eschatology of St. Gregory of Nyssa: Historical and Dogmatic Research]. K.: Typohrafiya Akts. O-va «Petr Barskyi v Kyeve». [XX] [in Russian].
18. Martynov O., Prosnikov O. (2013). Eres apokatastasysa: Ot ystokov do sovremennosti [The Heresy of Apocatastasis: From the Origins to the Present]. Riazanskyi Bohoslovskiy Vestnyk. № 2 (8) [in Russian].
19. Mykhayl (Chub), arkhiep. (1973). Sv. sviashchennomuchenik Mefodyi y eho bohoslovye [Holy Martyr Methodius and His Theology]. Bohoslovskye trudy. M. № 11 [in Russian].
20. Oryhen. (2008). O nachalakh. Protiv Tselsa [About the beginnings. Against Celsus]. SPb.: Byblyopolys [in Russian].
21. Pevnytskyi V. (1880). Oryhen y eho pro povedy [Origen and his sermons]. Trudy KDA. № 4 [in Russian].
22. Saharda A. (1913). Ypotyposy Klymenta Aleksandryiskoho [Hypotypos of Clement of Alexandria]. Khrystyanskoe chtenye. № 9 [in Russian].
23. Skrynchenko D. (2014). Dohmat o voskresenyy chelovecheskoi ploty [The dogma of the resurrection of human flesh]. Metaparydyma. Almanakh: bohoslovye, fylosofiya, estestvoznanye. SPb. T. 5 [in Russian].
24. Skurat K. (2006). Vospomynaniya. Trudy po Patrologyy I – V veka [Memories. Works on Patrology of the 1st – 5th centuries]. M.: Troytskyi sobor h. Yakhroma [in Russian].
25. Slovo blahochestyveishoho ymperatora Yustynyana, poslannoe k Myne, sviateishemu y blazhenneishomu arkhiepyskopu blahopoluchnaho horoda y patryarkhu, protiv nechestyvaho Oryhena y nepotrebnikh eho mneniy (2008). [The word of the pious emperor Justinian, sent to Mina, the most holy and blessed archbishop of the prosperous city and the patriarch, against the wicked Origen and his obscene opinions]. Deianiya Vselenskykh Soborov yzdannyya v russkom perevode pry Ymperatorskoi Kazanskoi Dukhovnoi Akademyy. SPb.: Voskresenye. T. 3 – 4: IV Sobor (chast Vtoraia), V, VI, VII Sobory [in Russian].
26. Smyrnov D., Byriukov D. (2014). Klyment Aleksandryiskiy [Clement of Alexandria]. Pravoslavnaia entsyklopediya. Pod red. Patryarkha Moskovskoho y vseia Rusy Kyrylla. M.: Tserkovno-nauchnyi tsentr «Pravoslavnaia Entsyklopediya», 2014. T. XXXV: «Kyryopaskha - Kloss» [in Russian].
27. Stukov F. (1893). Proyskhozhdentye v Tserkvy Khrystyanskoi mneniy, protivorechashchykh pravoslavno-khrystyanskomu ucheniyu o vechnosti muchenyi, ykh sushchnost y vlyanye na raskrytye etoho ucheniya [The origin in the Church of Christian opinions that contradict the Orthodox Christian teaching about the eternity of torment, their essence and influence on the disclosure of this teaching]. Kazan: Typohrafiya Unyversyteta [in Russian].
28. Fokyn A. (2005). Latynskaia patrolohyia [Latin patrology]. M.: Hreko-latynskiy kabynet Yu. A. Shychalyna. T. I: Peryod pervyi. Donykeiskaia latynskaia patrolohyia (150 – 325 hh.) [in Russian].